

Misiarczyk, Leszek

Ewangeliczny tekst ustanowienia eucharystii według świadectwa 1 Apologii 66,3 Justyna Męczennika

Studia Płockie 28, 69-80

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Leszek Misiarczyk

EWANGELICZNY TEKST USTANOWIENIA EUCHARYSTII WEDŁUG ŚWIADECTWA 1 APOLOGII 66,3 JUSTYNA MĘCZENNIKA

Zagadnienia wstępne

Choć studia nad tekstem Ewangelii mają już swoją długą i chlubną historię, to jednak ciągle dysponujemy zbyt niewielką ilością danych, by wyniki tych badań były w pełni zadowalające. W przypadku IV i V wieku po Chr., jesteśmy, by tak rzec, w uprzywilejowanej sytuacji ponieważ posiadamy kodeksy takie jak Watykański, Synaicki, Aleksandryjski czy Efrema, zawierające prawie kompletne teksty Nowego Testamentu. Sytuacja wygląda natomiast zdecydowanie gorzej jeśli zapytamy jakim tekstem Ewangelii posługiwali się chrześcijanie w II wieku, albo konkretniej: jakich tekstów ewangelicznych o ustanowieniu Eucharystii używano do jej celebracji w II wieku? Pytania te nie zawsze są stawiane li tylko z czysto akademickiej ciekawości. Udzielenie bowiem na nie przynajmniej częściowej odpowiedzi pozwoliłoby nam uchwycić nie tylko pewną ciągłość liturgiczną, ale także i stałą troskę pierwszych chrześcijan o przekazanie w sposób niezmienny nauczania Jezusa w jednym z najistotniejszych i najbardziej żywotnych obszarów życia Kościoła, jakim jest właśnie sprawowanie Eucharystii.

Zacznijmy od przypomnienia rzeczy bardzo podstawowych. Jeśli pytamy o ewangeliczny tekst ustanowienia Eucharystii, automatycznie zawężamy pole naszych poszukiwań z oczywistych względów jedynie do Ewangelii synoptycznych. Dalej, ponieważ nie posiadamy żadnego kodeksu z kompletnym tekstem choćby samych tylko Ewangelii z II wieku, jedynym źródłem naszej wiedzy o tradycji tekstualnej tego okresu pozostają nieliczne papyrasy. Fragmenty tekstów Ewangelii synoptycznych przetrwały w kilku papyrusach. P⁴⁵ zawierający części z 30 kart kodeksu z fragmentami tekstów Mt, Łk, J i Dz Ap pochodzi najprawdopodobniej z początku III wieku. Natomiast P⁷⁵, nawet jeśli pochodzi z końca II wieku jak chcą niektórzy badacze, zawiera jedynie tekst Łk 3,19-18,18; 22,5-24.53 i J 1,1-13 wraz z w. 10. Z okresu przed 200 rokiem po Chr. pochodzą najprawdopodobniej tylko następujące papyrasy: P³² zwany *Papirusem Rylandsa* spisany ok. 125 r. zawiera jednak jedynie J 18,31-33.37-38; P⁴ zawiera fragmenty tekstu Łk 1-6 i tytuł

Mt; P⁶⁴ zwany inaczej *Papirusem Magdalen*, Mt 26,7-8.10.14-15.22-23.31.32-33; zaś P⁶⁷ zawiera Mt 3,9.15 i 5,20-22.25-28.¹ Dyskutowana pozostaje nadal identyfikacja znalezionej w Qumran 7Q5 z fragmentem Ewangelii Marka 6,52-53. Jak zazwyczaj bywa w podobnych przypadkach, część specjalistów ją przyjmuje, inni zaś odrzucają.² Dla naszych jednak analiz identyfikacja ta pozostaje ostatecznie drugorzędna, gdyż tekst ten nie dotyczy słów ustanowienia Eucharystii.

Widzimy więc, iż choć papirusy są generalnie bardzo przydatnymi i często jedynymi źródłami do rekonstrukcji niektórych fragmentów tekstów ewangelicznych w II i na początku III wieku, w naszym przypadku są praktycznie bezużyteczne, gdyż nie posiadamy żadnego fragmentu papirusu z II wieku, który zawierałby synoptyczny tekst ustanowienia Eucharystii. Z tego względu pytanie o tekst Ewangelii synoptycznych w II wieku, a konkretniej o tekst ustanowienia Eucharystii jakim posługiwano się w tym czasie w Kościele, jest praktycznie równoznaczne z pytaniem o cytaty tych fragmentów Ewangelii w tekstach patrystycznych.

2. Cytaty Ewangelii Synoptycznych w dziełach Ojców Apostolskich

Badacze analizujący tradycję tekstualną Ewangelii bardzo szybko doszli do wniosku, iż jedynym źródłem pozwalającym nam zrekonstruować teksty nowotestamentalne w II wieku są pisma patrystyczne. Problemy związane z poznaniem historii tekstów Ewangelii kanonicznych w I i II wieku są ogromne i bardzo skomplikowane. Oznacza to bowiem w praktyce oparcie się na tekstach tzw. Ojców Apostolskich i Apologetów w czasie, kiedy poszczególne Ewangelie były przekazywane oddzielnie, kanon ksiąg Nowego Testamentu był jeszcze w trakcie formowania się, wielu autorów cytowało teksty Ewangelii z pamięci, były w obiegu Ewangelie apokryficzne czy wręcz poszczególne fragmenty (np. najprawdopodobniej Mowy Jezusa) Ewangelii „kanonicznych”. Teksty ewangeliczne nie były

¹ O wzajemnej relacji pomiędzy P⁴, P⁶⁴, P⁶⁷ zob. Stanton, *Parole d'Evangile*, Paris 1997, s. 24-34.

² Pierwszy zaproponował taką identyfikację J. O'Callaghan, *Papiros neotestamentarios en el cueva 7 de Qumrán?*, „*Biblica*” 53 (1972) s. 91-100. W latach siedemdziesiątych przetoczyła się na ten temat dyskusja: C. H. Roberts, *On Some Presumed Papyrus Fragments of the New Testament from Qumran*, „*Journal of Theological Studies*” 23 (1972) s. 446-447 zaproponował identyfikację z 2 Sam 5,13-14; P. Garnet, *O'Callaghan's Fragments: Our Earliest New Testament Texts?*, „*Evangelical Quarterly*” 45 (1973) s. 8-9 z Wj 36,10-11; V. Spottorno, *Una nueva posible identificación de 7Q5*, „*Sefarad*” 52 (1992) s. 541-543 z Za 7,4-5; P. Parker, *Enthält das Papyrusfragment 5 aus der Höhle 7 von Qumran einen Markustext*, „*Erbe und Auftrag*” 48 (1972) s. 467-469 z Mt 1,2-3; zaś C. J. Hemer, *A Note on 7Q5*, „*Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft*” 65 (1974) s. 155-157 z fragmentem z literatury klasycznej. Cała sprawa odżyła na nowo po publikacji C. P. Thiede, *Il piu antico manoscritto dei vangeli?*, Roma 1987. Zob. także J. O'Callaghan, *L'ipotetico papiro di Marco a Qumran*, „*Civiltà Cattolica*” (1992) s. 464-466; C. Focant, *7Q5=Mk 6,52-53: A Questionable and Questioning Identification?*, w: B Mayer (red.), *Christen und Christliches in Qumran?*, Regensburg 1992, s. 20-35; A. Malina – L. Misiarczyk, *Fragment Ewangelii Marka w Qumran?*, „*Collegium Polonorum*” 12 (1993/94) s. 29-46; Stanton, *Parole d'Evangile...*, s. 35-50.

przecież tekstami pisanymi na użytek archiwalny, lecz dla potrzeb liturgicznych i dydaktycznych wspólnot chrześcijańskich.

Studia nad cytatami Ewangelii synoptycznych w pismach Ojców Apostolskich (wiemy, że to określenie umowne obejmuje: *Didache*, *1 List do Koryntian* Klemensa Rzymskiego, *Listy* Ignacego Antiocheńskiego, pisma Polikarpa ze Smyrny, *Papiasza* z Hierapolis, *Pasterz* Hermasa, *List do Diogneta* i *List Barnaby*) w początkowej swej fazie tzn. jeszcze w XIX wieku, miały na celu zasadniczo ustalenie *terminus ante quem* dla powstania dzisiejszych Ewangelii kanonicznych.³ Przyjmowano wtedy prawie powszechnie, że w tekstach takich jak *1 List do Koryntian* Klemensa, *List Barnaby* czy *Didache* znajdujemy cytaty z Ewangelii Mateusza czy Łukasza, a w *Listach* Ignacego Antiocheńskiego z Ewangelii Janowej. Jednak późniejsze, bardziej szczegółowe badania z początku XX wieku pokazały, iż trzeba być zdecydowanie bardziej ostrożnym w wyciąganiu ostatecznych wniosków.⁴ Köster analizując cytaty ewangeliczne w pismach Ojców Apostolskich pokazał, że tak naprawdę nie znajdujemy w nich żadnego dosłownego cytatu z dzisiejszych kanonicznych Ewangelii synoptycznych, a cytaty te pochodzą zrównoważenie z przekazu ustnego, jak i najprawdopodobniej z powstałej bardzo wcześnie harmonizacji Ewangelii Mateusza i Łukasza.⁵ Najstarszy cytat Ewangelii Mateusza pochodzi z *Listu do Filipian* 2,3 Polikarpa ze Smyrny. Biskup Smyrny choć cytuje słowa Jezusa, to jednak przytacza je najprawdopodobniej za *1 Koryntian* 13,2 Klemensa, a nie bezpośrednio z Ewangelii.⁶ Polikarp nie przytacza słów Jezusa dokładnie tak, jak pojawiają się w *1 Liście* Klemensa, lecz dokonuje pewnych zmian uzgadniając je z paralelami u Mateusza. *Filipian* 2,3, jak również 7,2, gdzie Polikarp łączy fragment Modlitwy Pańskiej ze słowami Jezusa z Getsemani, zdają się potwierdzać, że znał cały tekst bądź znaczne fragmenty już spisanej Ewangelii Mateusza. Na tym jednak nie kończą się wszystkie problemy, ponieważ dyskusyjna pozostaje dokładna datacja właśnie tej części *Listu do Filipian*.⁷ Harrison, a za nim wielu badaczy, datuje powstanie tego fragmentu *Listu* Polikarpa dopiero na lata 40-50 II wieku. Sytuacja wygląda niewiele lepiej jeśli chodzi o słynne świadectwo

³ Por. C. Tischendorf, *Wann wurden unsere Evangelien verfaßt?*, Leipzig 1866; I. H. Scholten, *Die ältesten Zeugnisse betreffs der Schriften des Neuen Testaments*, Bremen 1867; Th. Zahn, *Geschichte des neutestamentlichen Kanons*, Vol. I-II, Erlangen-Leipzig 1888-1892.

⁴ Por. Committee of the Oxford Society of Historical Theology, *The New Testament in the Apostolic Fathers*, Oxford 1905.

⁵ Por. H. Köster, *Synoptische Überlieferung bei den Apostolischen Vätern*, Berlin 1957.

⁶ Por. H. Köster, *Synoptische Überlieferung...*, s. 115-118.

⁷ Choć zachował się tylko jeden *List do Filipian* Polikarpa, Ireneusz wspomina o kilku. Ponieważ r. 9 zakłada śmierć św. Ignacego, zaś w r. 13 mieszkańcy Filippi proszą o ostatnie informacje o jego losie, wysunięto przypuszczenie, iż mamy tutaj połączenie dwóch różnych listów Polikarpa. Jeden byłby napisany przed, a drugi po śmierci św. Ignacego. Niektórzy jednak badacze, jak choćby P. Nautin, nie przyjmują tej hipotezy. Zob. jego artykuł wraz z bibliografią, *Policarpo*, w: *Dizionario Patristico e di Antichità Christiane*, Vol. II, Casale Monferrato 1994, kol. 2867-2868.

Papiasza o Ewangelii Mateusza i Marka przytaczane przez Euzebiusza w *Hist. Eccl.* 3,39,15-16. Jest co prawda bardzo prawdopodobne, iż świadectwo to dotyczy właśnie Ewangelii kanonicznych, lecz niestety Euzebiusz nie przekazał nam żadnego z cytatów ewangelicznych z tekstu Papiasza. Jedynym tekstem z II wieku, gdzie liczba cytatów z tzw. Mów Jezusa jest tak duża, iż mogą być one potraktowane jako świadectwo cytowania Ewangelii kanonicznych jest *2 List Klemensa*. Cytaty te posiadają jednak zdaniem Köstera następujące charakterystyki:

1. nie znajdujemy w nich nigdzie cytatów lub choćby aluzji do materiału z sekcji narracyjnych znanych nam Ewangelii, a jedynie cytaty z tzw. Mów Jezusa,
2. cytowane słowa Jezusa nie pochodzą jednak z dzisiejszych Ewangelii kanonicznych, lecz najprawdopodobniej ze zbioru Mów Jezusa do którego były dołączone także Mowy apokryficzne,
3. większość cytowanych słów Jezusa to harmonizacje paralelnych tekstów Mateusza i Łukasza.⁹

Możemy więc stwierdzić z dużym prawdopodobieństwem, iż już w połowie II wieku cytowano w pismach patrystycznych teksty z kanonicznych Ewangelii synoptycznych. Niestety, w żadnym z pism Ojców Apostolskich lub innych chrześcijańskich tekstach z tego okresu nie są przytaczane ani słowa Jezusa ani nawet narracja o ustanowieniu Eucharystii (czyli Mt 26,26; Mk 14,22-26; Łk 22,14-20 oraz przekaz Pawłowy w 1 Kor 11,23-26). Znajdujemy co prawda wiele świadectw o samej celebracji Eucharystii w II wieku, lecz bez przytaczania samych słów ustanowienia.¹⁰ I tak np. słynne rozdziały 9-10 *Didache* opisują ogólnie sposób dziękczynienia. W 9,5 czytamy „Niech nikt nie je ani nie pije z waszej Eucharystii oprócz tych, co zostali ochrzczeni w imię Pana”.¹¹ W r. 14,1 tego samego dzieła znajdujemy potwierdzenie faktu, że Eucharystia była sprawowana w niedzielę: „W dniu Pana, w niedzielę, gromadźcie się razem, by łamać chleb i składać dziękczynienie.”¹² Ignacy Antiocheński używa już technicznego terminu εὐχαριστία,

⁸ P. N. Harrison, *Polycarp's Two Epistles to the Philippians*, Cambridge 1936; por także B. Dehandschutter, *Polycarp's Epistle to the Philippians: An Early Example of «Reception»*, w: J.-M. Sevrin i inni (red.), *The New Testament in Early Christianity. La réception des écrits néotestamentaires dans le christianisme primitif*, Lovanium 1989, s. 275-291; W. R. Schödel, *Polycarp and Ignatius of Antioch*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Vol. 27.1, Berlin 1993, s. 272-358.

⁹ H. Köster, *Synoptische Überlieferung...*, s. 70-105; Id., *The Text of the Synoptic Gospels in the Second Century*, w: W. L. Petersen, *Gospel Traditions in the Second Century*, Notre Dame 1990, s. 19-38, tutaj s. 26-27. Idu podobnej harmonizacji znajdujemy, jego zdaniem, także w pismach Justyna.

¹⁰ Por. np. C. N. Jefford, *The Sayings of Jesus in the Teaching of the Twelve Apostles*, *Supplements to Vigiliae Christianae* 11, Leiden 1989.

¹¹ *Did.* 9,5 μηδεις δε φαγέτω μηδε πιέτω από της εὐχαριστίας ὑμῶν, ἀλλ οι βαπτισθεντες εις ὄνομα κυριου. Tłumaczenie polskie w: M. Starowieyski (red.), *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Kościoła*, Kraków 1998², s. 37. Zob także W. Rordorf, *Die Mahlgebete in «Didache»*. Ein neuer «status quaestionis», „*Vigiliae Christianae*” 51 (1997) s. 229-246.

¹² *Did.* 14,1 Κατὰ κυριακὴν δὲ κυριου συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε

która jego zdaniem jest uczcą jedności: „starajcie się uczestniczyć w jednej Eucharystii. Jedno jest bowiem ciało Pana naszego Jezusa Chrystusa i jeden kielich” (*Fil.* 4,1). Eucharystia powinna celebrowana wraz z agapą pod przewodnictwem biskupa: „uważajcie za ważną tylko taką Eucharystię, która sprawowana jest pod przewodnictwem biskupa i tego, komu on zleci” (*Smyrn.* 8,1-2) i nie powinna być opuszczana jak to czynią błędzący „gdyż nie wierzą, że Eucharystia jest Ciałem Pana naszego, Ciałem, które cierpiało za nasze grzechy i które Ojciec w swojej dobroci wskrzesił” (*Smyrn.* 7,1). Według niektórych badaczy ten brak przytaczania słów ustanowienia Eucharystii związany byłby z zasadą tzw. *arcana fidei*, czyli praktyką Kościoła antycznego zakazującą duchownym i świeckim opowiadania o tajemnicach wiary (ryty inicjacji chrześcijańskiej, Eucharystia, Symbol wiary, Modlitwa Pańska) poganom i katechumenom. Nie mamy jednak śladu podobnej praktyki zakazu w Nowym Testamencie, ani w pismach Ojców Apostolskich czy Apologetów. Tego typu praktyka zrodziła się najprawdopodobniej dopiero wraz ze szkołami katechumenatu na początku III wieku. Świadectwo Justyna, do którego odwołamy się w naszych dalszych analizach, zdaje się potwierdzać brak takiego zakazu jeszcze w II wieku.¹³ Niewątpliwie enigmatyczny i trudny do wyjaśnienia pozostaje fakt, że teksty patrystyczne z pierwszej połowy II wieku nie cytowały tekstu o ustanowieniu Eucharystii. Pierwszym pisarzem wczesnochrześcijańskim, w którego pismach znajduje się wyraźne odniesienie do tych słów, jest Justyn w swojej *1 Apologii* 66,3-4. Dokładniejsza analiza przekazanego nam przez niego cytatu wpisuje się jednak w szerszy kontekst badań nad cytatami z Ewangelii synoptycznych w pismach Justyna. Przedstawimy więc najpierw syntetycznie wnioski tych badań.

3. Cytaty z Ewangelii synoptycznych w pismach Justyna

Dla rekonstrukcji tekstów ewangelicznych w II wieku zasadniczą rolę odgrywają cytaty z nich w pismach Ojców Kościoła. Jest więc rzeczą oczywistą, iż ich obecność w pismach Justyna od dawna wzbudzała zainteresowanie badaczy. Duża liczba cytatów z Ewangelii w dziełach naszego apologety i niemałe kłopoty z nimi związane zaowocowały propozycjami różnych rozwiązań. Już w XIX wieku podjęto próby porównania cytatów w pismach Justyna z Ewangeliami kanonicznymi, proponując różne rozwiązania istniejących rozbieżności. Pierwszy obszar propozycji dotyczył źródeł pozakanonicznych. Zdaniem Crednera Justyn wcale nie cytował z Ewangelii kanonicznych, lecz z apokryficznej *Ewangelii Piotra*, identycznej jego zdaniem z *Diatessaronem* Tacjana.¹⁴ Hipotezę tę poparł Higen-

Tłumaczenie polskie w: M. Starowiejski (red.), *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Kościoła*, Kraków 1998², s. 39.

¹³ Zob np. V. Recchia, *Arcana*, w: A. di Berardino (red.), *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, Vol. I, Casale Monferrato 1994, kol. 315-317.

¹⁴ C. A. Credner, *Beiträge zur Einleitung in die biblischen Schriften*, Halle 1832, s. 133n.; Id. *Geschichte des neutestamentlichen Kanons*, Berlin 1860, s. 21n.

feld, który twierdził dodatkowo, iż Justyn używał także tekstu *Protoewangelii Jakuba*.¹⁵ Zdaniem innych badaczy, Justyn cytował z czterech Ewangelii synoptycznych,¹⁶ czy znał wręcz pięć Ewangelii kanonicznych istniejących w tym czasie.¹⁷ Z kolei Semisch i Zahn twierdzili, że rozbieżności są wynikiem cytowania przez Justyna tekstów biblijnych z pamięci.¹⁸ Inni z kolei widzą w tekstach ewangelicznych cytowanych przez Justyna raczej materiał przedsynoptyczny,¹⁹ jeszcze inni posynoptyczną harmonizację,²⁰ czy wreszcie cytaty tylko z kanonicznych Ewangelii synoptycznych.²¹ Ostatnią hipotezę Massaux uzupełnił o nowe elementy przekonując, że Justyn co prawda cytował tylko z Ewangelii kanonicznych, lecz często harmonizował lub modyfikował teksty w celach dogmatycznych bądź katechetycznych.²² Według Pipera, Justyn cytował zarówno Ewangelie kanoniczne, o czym świadczyłoby używanie terminu „Ewangelie”, jak również i inne teksty o życiu i nauczaniu Jezusa istniejące w tym czasie w formie spisanej, a zwane przez niego dla odróżnienia „Pamiętnikami Apostołów”.²³ Wielość propozycji i ich wzajemna sprzeczność wcale nie rozjaśniły i tak już skomplikowanej problematyki.

Nowym, bardzo ważnym i niezwykle twórczym impulsem w badaniach nad relacją pomiędzy cytatami ewangelicznymi w pismach Justyna a Ewangeliami kanonicznymi było wypracowanie metody *Formgeschichte* w badaniach biblijnych. Dibelius i Bultmann w swoich studiach nad Ewangelią pokazali, że przekazywanie tzw. Mów Jezusa rządziło się zupełnie innymi prawami, niż przekazywanie ewangelicznego materiału narracyjnego. Brakiem wszystkich poprzednich badań nad cytatami ewangelicznymi w pismach Justyna było właśnie traktowanie Mów i sekcji narracyjnych jako tekstów tego samego rodzaju. Kościół pierwotny nie-

¹⁵ A. Hilgenfeld, *Kritische Untersuchungen über die Evangelien Justin's, der Clementischen Homilien und Marcion's*, Halle 1850, s. 31-45.

¹⁶ G. Volkmar, *Über Justin den Märtyrer und sein Verhältnis zu unsern Evangelien*, Zurich 1853.

¹⁷ A. Thoma, *Justins literarisches Verhältnis zu Paulus und zum Johannis-evangelium*, „Zeitschrift für Wissenschaftliche Theologie” 18 (1875) s. 383-412. 490-565.

¹⁸ K. Semisch, *Die apostolischen Denkwürdigkeiten des Märtyrers Justinus*, Hamburg 1848, s. 389n.; Th. Zahn, *Geschichte...*, Vol. I, s. 463-585.

¹⁹ W. Bousset, *Die Evangelien-citate Justins des Märtyrers in ihrem Wert für die Evangelien-kritik*, Göttingen 1891, s. 114n.

²⁰ M. Engelhardt, *Das Christentum Justins des Märtyrers*, Erlangen 1878, s. 335n.; W. Sanday, *The Gospels in the Second Century*, London 1876, s. 136n.; E. Lippelt, *Quae fuerint Justini Martyris ANOMNEMONETMATA*, Halle 1901, s. 35.

²¹ B. F. Westcott, *A General Survey of the History of the Canon of the New Testament*, London 1870, s. 133n.; A. Baladus, *Das Verhältnis Justins des Märtyrers zu unsern synoptischen Evangelien*, Münster 1895, s. 98n.

²² E. Massaux, *Influence de l'Évangile de saint Matthieu sur la littérature chrétienne avant Irénée*, Louvain 1950, s. 465-570; Id. *Le Texte du Sermon sur la Montagne de Matthieu utilisé par Saint Justin*, „Ephemerides Theologicae Lovanienses” 28 (1952) s. 411-448.

²³ O. A. Piper, *The Nature of the Gospel according to Justin Martyr*, „The Journal of Religion” 41 (1961) s. 155-168.

wątpliwie z większą troską i uwagą starał się zachować i przekazać Mowy Jezusa, niż materiał narracyjny. Wiemy także, że Mowy Jezusa zostały bardzo wcześnie zebrane razem i przekazywane oddzielnie od materiału narracyjnego, jak to potwierdziły badania nad tzw. *źródłem Q* i *Ewangelią Tomasza*. Wreszcie, w pierwszych wiekach misji ewangelizacyjnej Kościoła istniały najprawdopodobniej opracowane na użytek ewangelizacji katechizmy oparte właśnie na Mowach Jezusa, z których cytowało wielu późniejszych autorów chrześcijańskich.²⁴

Köster w cytowanej już wcześniej pracy na temat cytatów ewangelicznych w pismach Ojców apostołskich doszedł do wniosku, że pochodzą one zarówno ze źródeł pisanych, jak i z tradycji ustnej. Natomiast Justyn, jego zdaniem, cytował wyłącznie Ewangelie kanoniczne. W swojej rozprawie habilitacyjnej autor ten dokonał analizy niewielkiej części cytatów z sekcji narracyjnych Ewangelii dochodząc do przekonania, że Justyn nie używał Ewangelii synoptycznych systematycznie, a jedynie do interpretacji Starego Testamentu.²⁵ Cytował on dokładnie narracyjny tekst Ewangelii tylko wtedy, gdy był on wprowadzeniem do cytatów ze Starego Testamentu. Obszerne jednak partie cytatów z sekcji narracyjnych Ewangelii w pismach Justyna czekają nadal na opracowanie i badania tego typu niewątpliwie dostarczyłyby nam wielu ciekawych wniosków. Podkreślenie różnych praw rządzących przekazywaniem sekcji narracyjnych i tradycji Mów Jezusa, a w konsekwencji także konieczności studiowania ich oddzielnie, zaowocowało bardzo cennym studium Bellinzoniego nad cytatami z Mów Jezusa w pismach Justyna.²⁶ Porównał on cytaty Mów Jezusa przytaczanych przez Justyna z tekstami obecnymi w dzisiejszych Ewangeliach kanonicznych i pokazał w sposób przekonujący, że Justyn opierał się na systematycznej harmonizacji spisanych Ewangelii Mateusza i Łukasza. Zdaniem jednak Bellinzoniego, Justyn nie posiadał pełnej harmonizacji tych dwóch Ewangelii. Przyjmuje on raczej istnienie jakiegoś katechizmu istniejącego już wtedy w formie spisanej w jego szkole, na użytek którego dokonana zostałaby właśnie owa harmonizacja Ewangelii Mateusza i Łukasza. Zaś okazjnie pojawiające się cytaty słów Jezusa nieobecnych w dzisiejszych Ewangeliach kanonicznych pochodzą, według niego, z tekstów liturgicznych lub innych wczesnochrześcijańskich podręczników dla misjonarzy.²⁷ Köster zaś jest przekonany, że sposób, w jaki Justyn przechodzi od cytowania jednych słów Jezusa do drugich sugeruje, iż nie tworzył on jakiegoś swojego katechizmu, ani nie harmonizował Ewangelii Mateusza i Łukasza tylko w tym celu, ale że Mowy Jezusa, które przytacza były już wcześniej zharmonizowane w *Vorlage*, z której korzystał.

²⁴ A. Seeberg, *Der Katechismus der Urchristenheit*, Leipzig 1903; P. Carrington, *The Primitive Christian Catechism*, Cambridge 1940.

²⁵ H. Köster, *Septuaginta und Synoptischer Erzählungsstoff im Schriftbeweis Justins des Märtyrers*, Heidelberg 1956 (praca niepublikowana).

²⁶ A. J. Bellinzoni, *The Sayings of Jesus in the Writings of Justin Martyr*, Supp. NT, Leiden 1967.

²⁷ A. J. Bellinzoni, *The Sayings...*, s. 138; Id., *The Source of the Agraphon in Justin Martyr's Dialogue with Trypho*, „*Vigiliae Christianae*” 17 (1963) s. 65-70.

Autorem owej *Vorlage* byłby, zdaniem Köstera, sam Justyn lub ktoś z jego szkoły, lecz podstawowym celem jej powstania nie byłoby opracowanie jakiegoś katechizmu, lecz jednej „Ewangelii”.²⁸ Justyn stawiał sobie najprawdopodobniej za cel odebranie heretykom i poganom podstawowego argumentu przeciwko chrześcijaństwu jakim była wielość i pozorna sprzeczność istniejących Ewangelii. Ponieważ ani Köster, ani Bellinzoni nie analizują dokładniej harmonizacji ewangelicznych tekstów ustanowienia Eucharystii w *1 Ap* 66,3-4, spróbujemy teraz porównać wszystkie teksty Nowego Testamentu traktujące o tej tematyce z cytatami Justyna. Ponieważ teksty ustanowienia Eucharystii w różnych przekazach łączą słowa Jezusa z elementami narracyjnymi, przedstawimy je razem, pamiętając oczywiście ciągle o tym, że odmienne prawa rządziły przekazem słów, a inne sekcji narracyjnych. Opis ustanowienia Eucharystii przekazany nam przez apologetę z Flavia Neapolis porównamy z tekstami: Mt 22,26-30; Mk 14,22-26; Łk 22,14-20; 1 Kor 11,23-26.

1 Apol. 66,3	Mt 26,26-30	Łk 22,14-20	Mk 14, 22-26	1 Kor 11,23-26
<p>οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασι ν ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς.</p>		<p>22.14 Καὶ ὅτε ἐγένετο ἡ ὥρα, ἀνέπεσεν καὶ οἱ ἀπόστολοι σὺν αὐτῷ. 22.15 καὶ εἶπεν πρὸς αὐτούς, Ἐπιθυμία ἐπεθύμησα τοῦτο τὸ πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τοῦ με παθεῖν. 22.16 λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ φάγω αὐτὸ ἕως ὅτου πληρωθῆ ἔν τῃ βασιλείᾳ τοῦ θεοῦ. 22.17 καὶ δεξιόμενος ποτήριον εὐχαριστήσας εἶπεν, Λάβετε τοῦτο καὶ διαμερίσατε εἰς ἑαυτοὺς. 22.18 λέγω γὰρ ὑμῖν, [ὅτι] οὐ μὴ πῖω ἀπὸ τοῦ νῦν ἀπὸ τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως οὗ ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ ἔλθῃ.</p>		<p>11.23 Ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτὶ ἣ παρεδίδοτο</p>

²⁸ H. Köster, *The Text of the Synoptic Gospels in the Second Century*, w: W. L. Petersen, *Gospel Traditions in the Second Century*, Notre Dame 1990, s. 19-38, tutaj s. 28-33.

	26.26 Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν		14.22 ἐσθιόντων αὐτῶν	
τὸν Ἰησοῦν λαβόντα	λαβὼν ὁ Ἰησοῦς	22.19 καὶ λαβὼν	λαβὼν	ἔλαβεν
ἄρτον	ἄρτον	ἄρτον	ἄρτον	ἄρτον
Εὐχαριστήσαντα	καὶ εὐλόγησας ἔκλασεν καὶ δούσ τοῖς μαθηταῖς	εὐχαριστήσας ἔκλασεν καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς	εὐλόγησας ἔκλασεν καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς	11.24 καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασεν
εἰπεῖν	εἶπεν,	λέγων	καὶ εἶπεν,	καὶ εἶπεν,
Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου				
τοῦτ' ἐστὶ τὸ σῶμά μου.	Λάβετε φάγετε, τοῦτό ἐστιν τὸ σῶμά μου.	Τοῦτό ἐστιν τὸ σῶμά μου	Λάβετε, τοῦτό ἐστιν τὸ σῶμά μου.	Τοῦτό μου ἐστὶν τὸ σῶμα
		τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον		τὸ ὑπὲρ ὑμῶν
		τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν		τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν.
καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα	26.27 καὶ λαβὼν ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς	22.20 καὶ τὸ ποτήριον ὡσαύτως μετὰ τὸ δειπνήσαι,	14.23 καὶ λαβὼν ποτήριον εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς, καὶ ἔπιον ἐξ αὐτοῦ πάντες.	11.25 ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνήσαι
εἰπεῖν	λέγων,	λέγων,	14.24 καὶ εἶπεν αὐτοῖς,	λέγων,
	Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες,			

Τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου.	26.28 τοῦτο γάρ ἐστιν τὸ αἷμά μου τῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυννόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν.	Τοῦτο τὸ ποτήριον ἢ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυννόμενον.	Τοῦτό ἐστιν τὸ αἷμά μου τῆς διαθήκης τὸ ἐκχυννόμενον ὑπὲρ πολλῶν.	Τοῦτο τὸ ποτήριον ἢ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἑμῷ αἵματι.
	26.29 λέγω δὲ ὑμῖν, οὐ μὴ πῖω ἀπ' ἄρτι ἐκ τούτου τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὅταν αὐτὸ πίνω μεθ' ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς μου.		14.25 ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ πῖω ἐκ τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὅταν αὐτὸ πίνω καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ θεοῦ.	
	26.30 Καὶ ὕμνησαντες ἐξῆλθον εἰς τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν.		14.26 Καὶ ὕμνησαντες ἐξῆλθον εἰς τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν.	
				τοῦτο ποιεῖτε, ὅσάκις ἐάν πίνητε, εἰς τὴν ἑμὴν ἀνάμνησιν. 11.26 ὅσάκις γὰρ ἐάν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τούτον καὶ τὸ ποτήριον πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ κυρίου καταγγέλλετε ἄχρις οὐ ἔλθῃ
καὶ μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι.				

Z powyższej synopsy wynika wyraźnie, że Justyn przytaczając opis ustanowienia Eucharystii (tak narracji, jak i słów Jezusa) harmonizuje tradycję mateuszowo-markową z przekazem lukaszowo-pawłowym. Zobaczmy jednak szczegóły. Na początku całego tekstu Justyn, podobnie jak św. Paweł podkreśla, iż to co przedstawia poniżej pochodzi z przekazu apostołskiego oraz utożsamia praktycznie „Pamiętniki” z „Ewangeliami”. Można dopatrywać się tutaj związku (lub wręcz wpływu) tradycji pawłowej, gdyż Justyn używa terminu παρέδωκαν podobnie jak Paweł w 1 Kor 11,23 παρέδωκα. Choć termin ten mógł być w tym czasie określeniem na oznaczenie jakiegokolwiek przekazu, to wydaje się, że w grece

chrześcijańskiej stał się swego rodzaju terminem technicznym na przekaz nauczania Jezusa i Apostołów. Przed rozpoczęciem dalszych analiz przypomnijmy rzecz oczywistą, że Justyn przytacza wszystko, także słowa Jezusa, w formie opowieści, co tłumaczy występowanie określonych form czasownikowych w j. greckim. Zwrot τὸν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον przytaczany przez Justyna występuje we wszystkich przekazach nowotestamentalnych, a jedynie w 1 Kor 11,23 w zmienionej formie ἔλαβεν. Natomiast kolejny zwrot εὐχαριστήσαντα pochodzi niewątpliwie z tradycji lukaszowo-pawłowej, gdyż jedynie tam występuje. Justyn nie wspomina nic na temat „błogosławienia” obecnego u Mateusza i Marka oraz o łamaniu chleba wzmiankowanym przez wszystkie teksty Nowego Testamentu. Kolejne określenie pochodzące z tradycji lukaszowo-pawłowej to τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, z drobną jednak różnicą: podczas gdy u Łukasza i w 1 Kor nakaz Jezusa znajduje się po słowach „to jest ciało moje”, Justyn przynosi go przed te słowa. Różnica pomiędzy cytatem Justyna (ἀνάμνησίν μου) a przekazem lukaszowo-pawłowym (ἐμὴν ἀνάμνησίν) jest na tyle niewielka, iż nie podważa ogólnej tezy o wpływie tej właśnie tradycji. Kluczowe słowa Jezusa τοῦτ' ἐστὶ τὸ σῶμά μου Justyn przytacza w zgodzie ze wszystkimi tekstami Nowego Testamentu (jedynie 1 Kor umieszcza μου przed ἐστὶ). W dalszej części, z określenia καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα, λαβόντα wskazywałoby raczej na inspirację Mateusz-Marek, gdyż tylko tam występuje ten sam czasownik w formie participium. Natomiast ποτήριον, choć pojawia się we wszystkich przekazach nowotestamentalnych, to jednak z rodzajnikiem τὸ ποτήριον występuje tylko w tradycji lukaszowo-pawłowej. Pojawiające się w cytacie Justyna po raz drugi εὐχαριστήσαντα zostało przejęte tym razem najprawdopodobniej z tradycji mateuszowo-markowej lub też, co wydaje się jednak mniej prawdopodobne, tylko z Łk 22,17. Również z tej właśnie tradycji pochodzą słowa Jezusa, dotyczące Jego krwi τοῦτό ἐστὶ τὸ αἷμά μου. Wreszcie słowa końcowe „i rozdawał im tylko samym” nie znajdują potwierdzenia w żadnym tekście Nowego Testamentu.

Gdybyśmy chcieli przedstawić syntetycznie harmonizację poszczególnych elementów przejętych z różnych tradycji w cytacie Justyna, to wyglądałaby ona następująco:

οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς – być może Paweł.

τὸν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον – wszyscy

εὐχαριστήσαντα – Łukasz-1 Kor

εἰπεῖν – wszyscy:

τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου – Łukasz-1 Kor,

τοῦτ' ἐστὶ τὸ σῶμά μου – wszyscy.

καὶ ὁμοίως λαβόντα – Mateusz-Marek

τὸ ποτήριον – Łukasz-1 Kor lub wszyscy,

εὐχαριστήσαντα – Mateusz-Marek

εἰπεῖν τοῦτό ἐστὶ τὸ αἷμά μου – Mateusz-Marek.

„I rozdawał im tylko samym” (καὶ μόνοι αὐτοῖς μεταδοῦναι.) – nikt.

Również powyższe analizy potwierdziły, że zarówno narracja jak i słowa Jezusa z opisu ustanowienia Eucharystii przytaczane przez Justyna są harmonizacją przekazu Mateusza i Łukasza. Warto dodać, iż niektóre kluczowe elementy jak np. „Jezus wziął chleb”, „I mówił”, „to jest Ciało Moje”, „kielich” są obecne we wszystkich tekstach Nowego Testamentu traktujących o ustanowieniu Eucharystii. Cóż można powiedzieć więcej o naturze owej harmonizacji? Wygląda na to, że autor harmonizacji nie kierował się jakąś szczególną zasadą. Słowa dotyczące chleba, czyli „dzięki składał” i „to czyńcie na pamiątkę Moją” zostały przejęte z tradycji łukaszej, natomiast traktujące o kielichu, czyli „I podobnie wziął”, „dzięki składał”, „I mówił «to jest krew Moja»” z przekazu Mateusza. Wydaje się mało prawdopodobne by Justyn dokonywał owej harmonizacji w momencie pisania *I Apologii*. Raczej, jak słusznie zauważył Köster, korzystał z już zharmonizowanej *Vorlage*. Na podstawie tylko jednego tekstu jest oczywiście bardzo trudno określić czy harmonizacja ta została dokonana wyłącznie na użytek liturgiczny czy też w celu apologetycznym. Z dużym ryzykiem wiązałyby się również próba ostatecznego rozstrzygnięcia w oparciu tylko o harmonizację tekstu ustanowienia Eucharystii czy autorem owej harmonizacji jest sam Justyn czy też ktoś inny.

SUMMARY

Since there is no second-century manuscript evidence, nor any text of the Apostolic Fathers quoting the Institution of the Lord's Supper (Mt 26,26-29, Mk 14,22-26, Lk 22,15-20, 1 Cor 1,23-25) the quest for the usage of this words in early christianity is limited to *I Apology* 66,3-4 of Justin Martyr. Bellinzoni's investigation of the sayings of Jesus quoted by Justin has demonstrated that these quotations are based on a systematic harmonization of the written Gospels of Matthew and Luke. Our analysis of the Institution of the Eucharist quoted by Justin has confirmed that in this case he also quoted harmonized texts of Matthew and Luke. It is worthy to underline that some key elements like τὸν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον, εἰπεῖν, τοῦτ' ἐστὶ τὸ σῶμά μου, and τὸ ποτήριον are present in all New Testament texts. The words regarding the bread: εὐχαριστήσαντα ἀνθ τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου had been taken from Luke, those regarding the chalice καὶ ὁμοίως λαβόντα, εὐχαριστήσαντα and εἰπεῖν τοῦτο ἐστὶ τὸ αἷμά μου from Matthew. It seems less probable that Justin made this harmonization at the time of writing his *Apology*. Rather, he used pre-existing harmony of Matthew and Luke.